

Jakob Lenz, aadel ja balti kirjanduslik aadlimaastik

MARTIN KLÖKER

Tänini kujundavad arusaama Eesti ja Läti ala baltisaksa kirjandusest XIX sajandi ja XX sajandi alguse teosed. Võrreldes sama perioodi ülejäänud saksa kirjandusega, käsitletakse neis ühelt poolt sagedamini aadlit, aadlikultuuri ja mõisamiljööd,¹ teisalt on tollases baltisaksa kirjanduses keskmisest rohkem aadlikest autoreid – eriti suur on aadlinaistest kirjanike ja luuletajate osakaal (Lukas 2006: 46–50).² Aadlit kujutatakse ja käsitletakse kirjanduses mitmel viisil: kui üksikisikuid või seisuslikku rühma, mõisahärrasid ja talurahva üle valitsejaid, valgustatud või vastupidi.

Ehkki varasemate sajandite kohta puudub veel põhjalik ülevaade,³ tuleb märkida, et kirjanduslik olukord oli XVI ja XVII sajandil hoopis teistsugune. Eriti suurt mõju avaldas Eesti- ja Liivimaal XVII sajandi lõpul alanud valgustus, mis puudutas esialgu peamiselt haritlaste loodud kirjandust.⁴ Põhjasõda koos laastava hävinguga ning üleminek Rootsi võimu alt Vene võimu alla tekitasid XVIII sajandi algul kirjanduskultuuris katkestuse, mis on küll üldjoontes teada, kuid vajab tingimata põhjalikumat uurimist. Oluline on täpselt välja selgitada nii katkestused kui ka järjepidevused, sest vaatamata hävingule ja kaotustele, mis põhjustasid Baltimaades kultuurilise allakäigu, leidis ka inimesi, kes jätkasid sõja järel muutunud tingimustes varasemat tegevust.⁵ Just küsimus, kuidas see institutsionaalne ja ühiskondlik taastamistö

¹ Baltikumi saksakeelse kirjanduse alusuuringuks on Armin von Ungern-Sternbergi uurimus „Jutustusregioonid. Mõtisklusi kirjanduslikest ruumidest vaatega Baltikumi saksa kirjandusele, Baltikumile ja saksa kirjandusele”, milles autor märgib: „See, mis mõjutas kogu baltisaksa kirjandust, on mõis kui keskne tegevuskoht.” Autor käsitleb ka kirjanduses toimunud „keskendumist maapiirkonna kultuurile mõisa ja pastoraadi teljel”, märkides, et Michael Garleff on „õigusega nimetanud Siegfried von Vegesacki ja Gertrud von den Brinckeni kujundatud maailma „aadlimaastikuks”, ja seda määratlust saab kergesti laiendada enamikule baltisaksa romaanidest”. (Ungern-Sternberg 2003: 173, 197) Aadlimaastiku mõiste kohta vt Garleff 1991: 319.

² „[---] ligikaudu pooled (87) autoritest, kes tegutsesid uuritava perioodil kirjanduslikul väljal, olid aadlipäritolu” (Lukas 2006: 496). Teisal märgitakse, et 191 uuritud autori seas oli 68 naist, mis teeb üle kolmandiku (vrd Lukas 2021: 152).

³ Teemat uuritakse praegu intensiivselt Underi ja Tuglase Kirjandusinstituudi projektis „Kokkupuuted, üleminek, muutus: *nobilitas haereditaria ac litteraria* varauusaegse kirjanduse väljakujunemisel Poola ja Rootsi Liivimaal” (Eesti Teadusagentuuri projekt PRG1926, 2023–2027). Vt <https://nobilitas.utkk.ee/>

⁴ Varavalgustuse kohta Baltikumis vt Rauch 1969 (koos Manfred Hellmanni eessõnaga).

⁵ Näiteks jäid kolm Tallinna linnakooli õpetajat 1710. aastal katkust puutumata, kuid klassid tuli õpilaste nappuse tõttu sulgeda. Tallinna gümnaasiumi professorite ja õpetajate seast jäi ellu vaid rektor Johann Rudolph Brehm (srn 1730); poetikaprofessor Christian Eberhard Morian, kes oli 1710. aastal Stockholmi põgenenud, tuli 1723. aastal siiski Tallinnasse tagasi (Hartmann 1973: 144, 146). Täna Kristi Viidingut selle viite eest.

mõjus kirjandusele ning kuidas kirjandus suutis uusi impulsse vastu võtta ja töödelda, kuulub siinse kirjandusloo oluliste vajakajäämistele hulka.

Pärast pikka ja vaevalist Põhjasõjast toibumise aega puhkes lõpuks alates 1760. aastatest uuesti baltisaksa kirjanduskultuur. Sigrid Damm on Jakob Michael Reinhold Lenzi (1751–1792) biograafias õigusega osutanud, et nii pikaks veninud sõjajärgne aeg mõjutas ka seda 1751. aastal sündinud „tormi ja tungi” kirjanikku, kes eesti retseptisioonis on kippunud jääma oma eesti keele lektorist venna Friedrich David Lenzi varju.⁶ See oli ülesehituse ja uuenduste maailm, kus ühtlasi tulid selgelt esile ka ühiskonna puudused (Damm 1992: 19, 31–34). Seisuslikus ühiskonnas pidi aadel legitimeerima oma varasemad, aga ka äsja omandatud privileegid. Kui XVIII sajandi teisel poolel muutus talupoegade olukord järjest halvemaks ja sattus täielikku madalseisu (Garleff 2010: 36), ei jäänud kõikehaaravad negatiivsed mõjud kellelegi märkamata. 1750. aasta paiku asus Johann Georg Eisen kirjutama raamatut „Beweis, daß diejenige Verfassung des Bauern, wenn selbiger seinem Herrn als ein Eigentümer von seinem Bauernhof untertan ist, der einzige Grund sei, worauf alle mögliche Glückseligkeit eines Staates gebauet werden kann” („Tõestus, et ainus alus, millele saab rajada kogu riigi heaolu, on talupoja selline õiguslik seisund, kui ta allub oma isandale taluomanikuna”), mis on Eesti- ja Liivimaa rahvalalgustuse avateos ning käsitleb eelkõige talupoegade pärisorjust seda põhimõtteliselt taunides (vrd Bartlett 2003). Seda otseselt aadlike maavalduste ja mõisatega seotud probleemi ja selle lahendusvõimalusi käsitleti hiljem aina intensiivsemalt ka õitsele puhkenud ajakirjanduses.

Ent samu küsimusi puudutati kirjanduseski. Sellele aitas märkimisväärselt kaasa Jakob Lenz, kes ise oli vaimuliku poeg. Kaasaegsete ühiskondlike diskursuste settimine ilukirjandusse ei ole põhimõtteliselt üllatav. Seepärast on palju olulisem uurida konkreetsete näidete alusel süvitsi seda, milline oli aadlikudiskursuse tähendus eri tasanditel (nt ilukirjanduslik *versus* publitsistlik) kvalitatiivselt (kuidas, kui intensiivne ja kui tähtis või tähtsusetu oli aadliteema) ja kvantitatiivselt (kui levinud oli aadliteema eri žanrides) ning mil viisil seda kirjanduses töödeldi. Kas eelistati publitsistikat ajaloooproosale ja luulele? Kuidas, milliste kirjanduslike vahenditega vormiti aadliainest? Kuivõrd kandsid karakterid aadlitemaatikat? Milline roll oli aadlikel Lenzi teostes ja millised suhted olid luuletajal endal aadliga?

2017. aastal ilmunud käsiraamatus „J.M.R.-Lenz-Handbuch” (Freytag jt 2017), millest on saanud kasulik standardteos, puudub alapeatükk aadli kohta. Lünka ei täida ka alapeatükid „Ühiskonnakriitika” (Schulz 2017) ega „Sõjavägi” (Kagel 2017), sest need puudutavad aadlikke üksnes ositi.⁷ Käesoleva artikli eesmärk on seda lünka veidikegi täita, eriti mis puudutab aadli kujutamise ulatust. Lisaks käsitleten sedagi käsiraamatus kõrvale jäänud küsimust, kuidas seostub Lenzi loomingus aadlitemaatika ja aadli kirjanduslikustamine eri väljendusvormides tema enda elu,

⁶ Täieliku eesnimistu asemel on sageli kasutatud ka esitähthühendit J. M. R. XX sajandi esimesel poolel käibis Lenzi puhul kohati ainueesnimena Reinhold. Lenzi ja tema teoste kohta eesti keeles vt Lenz 2003.

⁷ Aadliteemaga on oma doktoritöös lähemalt tegelenud vaid Gabriele Skersil (1944), ent see masinakirjaline käsikiri polnud mulle kättesaadav.

kogemuste ja arusaamadega.⁸ Esmalt vaatlen aadlike tähendust Lenzi teostes, seejärel annan ülevaate Lenzi eluloolistest seostest aadliga. Nõnda saab lõpuks teha järeldusi selle kohta, kas ja millist rolli mängis Lenz „aadli domineerimise” väljakujunemisel baltisaksa kirjanduses ja kirjandusloos.

Aadel Lenzi teostes

Lenzi teostes ei ole otsest ühiskonnakriitikat ega ka selget aadlikriitikat, nagu Georg-Michael Schulz (2017: 334–335, 337) on rõhutanud Lenzi-käsiraamatu peatükis ühiskonnakriitika kohta. Luuletaja ei sea kahtluse alla ühiskonnakorda, milles valitseb aadel ja kehtivad aadliprivileegid. Lenz ei kujuta aadlikke kunagi ainult negatiivse või ainult positiivse. Pigem võib nende hulgast leida mitmekesiseid, eri tüüpi tegelasi, kes näivad demonstreerivat just vastupidist: inimlik kurjus ja headus, nagu ka intelligentsus ja rumalus, ei ole ühegi kindla seisuse – ei aadli, kodanikkonna ega madalamate seisuste – tunnusjoon. Sellist kujutamiski on nimetatud „realistlikuks”, sest siin ei järgita enam traditsioonilist retoorilist seisuseklauslit.⁹ Lenz ise kirjutab 1775. aasta juulis Sophie von La Roche’ile teose „Soldatid” („Die Soldaten”, esmatrükk 1776) kohta:

Minu püüdlused on suunatud sellele, et kujutada seisusi sellisena, nagu need on, mitte sellisena, nagu neid kujutavad ette kõrgemast ühiskonnakihist pärit inimesed, ning avada nende seas olevatele halastavatele, tundlikele ja heatahtlikele, jumaliku südamega inimestele uusi väljavaateid ja karjäärivõimalusi oma jumalikkuse väljendamiseks. (Damm 1987, III kd: 325–326)

Seega jääb tagaplaanile üksikisiku sotsiaalne määratlemine seisuse alusel; seisus pole Lenzi jaoks enam „absoluutne ega vältimatu saatus” (Winter 1987: 63).

Aadel ei olnud Lenzile keskne teema, kuid see mängis olulist rolli kaasaegse ühiskonna valitseva osana, mida Lenz terava pilguga jälgis ja analüüsis. Kui esmakordselt 1774. aastal ilmunud komöödias „Koduõpetaja ehk erakasvatuse eelised” näitab Lenz „peaaegu veidruseni karikatuurset aadlimiljööd” (Guthke 1984: 91–92), siis on selge, et tal ei jagu selle teravdatud kujul demonstreeritud aadliku *habitus*e jaoks palju tunnustust. Ta on kursis nende pahedega ja seab aadlike ülemvõimu nende halastamatu, naeruvääristava kujutamise kahtluse alla – küll mitte täielikult, sest ta ei loo vastandpilti. Kuid Lenz näitab siiski näpuga ühiskonna ülesehituse probleemsele.

⁸ Lenzi eluloo ja teoste seos on köitnud rohkelt tähelepanu ja seda on sageli uuritud, vt näiteks Damm 1992 ja Demuth 1994.

⁹ Julia Freytag (2017: 48) on öelnud: „Lenzi tegelased ei ole ei vooruslikud ja jõulised geeniused ega ka prometheuslikud kangelased, vaid realistlikult ja sageli koomiliselt kujutatud igapäevased inimesed, kes on sotsiaalselt vangistatud ja pimedalt takerdunud seisuseühiskonna sundidesse.” „Realismist” vt Winter 2017: 503–505. Aristotelese draamateooria ja seisuseklausli hülgamise kohta Lenzil vt Damm 1987, III kd: 641–671, eriti lk 650–652. Gerhard Baueri (2017: 431) arvates „pühib Lenz seisuseklausli agressiivse, lausa obstsöönse jõuga minema”.

Eelkõige „Koduõpetajas” on kujutatud aadlike erinevaid iseloomu: seal on snobistlik majoriproua, kes noomib koduõpetajat ja nimetab teda teenriks, kellel pole aadliseisusest inimeste seltskonnas sõnaõigust. Proua aadliuhkus on nii suur, et ta ei tunne isegi kohalikku pastorit, rääkimata sellest, et ta ei tea, et koduõpetaja on pastori poeg, kuigi ta on just äsja pastoriga rääkinud (Damm 1987, I kd: 46). Ka tema majorist abikaasa on vaimsetelt võimetelt nõrk ja iseloomult väga pehme. Loomulikult soovib ta esialgu oma seisusele vastavalt ainult heast aadliperekonnast pärit väimeest, kindralit või kõrgeima astme riigiteenistajat (Damm 1987, I kd: 50). Isegi lõpus, kui tema tütar on leidnud endale (isale veel tundmatu) kosilase, on tema suurim mure ikka üksnes seisus:

Salanõunik: Tasa! Kosilane on tema juures – kas ütled oma jaasõna?

Major: Kas see inimene on heast perest? On ta aadlik?

Salanõunik: Kahtlen.

Major: Ega ometi mõni hoopis madalamast seisusest? Oo, mu tütrest pidi saama esimene partii kuningriigis! See igavesti neetud mõte! Kui ma sellest kõigepealt lahti saaksin; see mõte viib mind veel hullumajja.

(Lenz 2003: 104, 5. vaatus, 12. stseen, tlk Vahur Aabrams; sks k: Damm 1987, I kd: 121)¹⁰

Kui majorit ähvardab oht kaotada oma ilus tütar, tahab ta saada talupojaks, ning kui seejärel tema tütre armulugu avalikuks tuleb, põletada esimeses hulluses oma naise ja lapsed. Isegi tema salanõunikust venna sõnutsi on viha muutnud ta alaealiseks (Damm 1987, I kd: 75–77, 3. vaatus, 1. stseen).¹¹ Nii kaotab aadlikust mõisnik sõna otseses mõttes võimu, võtab endalt ise võimu. Ta devalveerib ka muidu nii kõrgelt hinnatud aadliväärikuse, kui ta tütre pärast muretsedes arvab, et oleks võinud asja lahendada ka koduõpetaja Läuufferile aadlitiitli ostmisega (Damm 1987, I kd: 94, 4. vaatus, 5. stseen). Seega ei ole aadel veel nii kaugele jõudnud, et oleks valmis oma põhimõtetest kergesti loobuma.

Teine negatiivse kuvandiga aadlik on krahv Wermuth – raiskaja, kes oma grotesksete söögi- ja joogiharjumustega pealekauba ka uhkeldab. Hiljuti olevat ta koos vennaga õginud ära kuussada austrit ja joonud peale kaksteist pudelit šampanjat. Königsbergis peetud ballil olevat ta vend tantsinud öö läbi kuni keskpäevani ja tema ise kaotanud raha (Damm 1987, I kd: 69, 2. vaatus, 6. stseen). See on puhas dekadents, mis siin on esitatud ühena aadli võimalikest omadustest.

Palju positiivsem on aga salanõunik, mees, kes teeb au oma seisusele, kuid kellele on Läuufferi arvates ikkagi iseloomulik aadliuhkus, sest ei lubaks ta ju kunagi oma vennatütart Gustchenit pastoraati õppima (Damm 1987, I kd: 68, 2. vaatus, 5. stseen). Kuid salanõunik on (muidugi oma seisuse piires) mõistev, inimlik ja lahke, haritud

¹⁰ Siiski kumab siit läbi majori arusaam, et isa hoolitsus tütre seisusliku abielu eest ei ole (tütrele) hea.

¹¹ Major kaalub veel teisi meeleheitlikke tegusid: ta tahab oma naise maha jätta, Türgi sõtta minna ja surma saada. Ta salgab maha oma perekonna: venelased olevat tema perekond ja ta tahab saada „kreeklaseks”, st õigeusklikuks (Damm 1987, I kd: 86–87).

ja palju lugenud; inimene, kes suudab oma seisust õigustada mõistuse ja empaatiaga. Mõistes lõpuks, et ta on poja suhtes rängalt eksinud, võtab ta oma peaaegu rumaluse piirini voorusliku üliõpilasest poja tagasi, justkui piiblist tuntud kadunud poja. Salanõunik läheneb selles mõttes ideaalse aadliku kuvandile, kuid seda mitte seisuse, vaid inimlike omaduste tõttu.

Näidendis ei tehta publikule üksipulgi selgeks, milline peaks aadlik olema või mida vältima. Pigem on kõik tegelased loodud empaatiliseks samastumiseks: igaüks võib valida, kelle sarnane ta on ja tahab olla. Tegelasi ei kujutata isegi liialdatud naeruväärsusele vaatamata põhimõtteliselt negatiivsena. Näiteks on majori mõõdutundetust „kurbusest” lähtuvad plaanid tegelase seisukohast inimlikult igati mõistetavad ja arusaadavad. Majorit nimetab tema vend sentimentaalseks ja „entsiastlikult melanhoolseks” (Damm 1987, I kd: 76, 3. vaatus, 1. stseen),¹² samas kui salanõunik ise jääb poja pärast muretsedes selgelt ettevaatlikumaks ja valgustusajastu vaimule vastavalt „mõistlikumaks”. Negatiivsete ja positiivsete omaduste või iseloomujoonte jaotumise tõttu eri isikute vahel ei ole olemas „aadlikku kui sellist”, vaid oluline on just mitmekesisus. See valgustusajastu, peaaegu juba uusaja vaade inimesele kui indiviidile, kellel on head ja halvad küljed seisusest sõltumata, on põimitud arusaamaga, et iga inimene, ja eriti just valitsev aadlik, võib olla oma isiksuse, iseloomu ja haridusega kinni ühiskondlikes piirangutes.

Samas võtmes võib tõlgendada ka komöödia „Soldatid” tegevust. Aadli-noorukitest soldatid, tulevased pärusmõisate omanikud, võrgutavad noori tüdrukuid, ja kuigi seda tõlgendatakse kui autut ja häbiväärset tegu, ei süüdistata siin ainult aadlikke. Näidatakse, et väärkäitumises on osa kogu ühiskonnal, st isiklike otsuseid tegevatel üksikisikutel.¹³ Kuid loomulikult on ilmne, et aadli-noorukid on võimelised kuritegudeks just seetõttu, et nad on aadliseisusest. Selles võib näha teatud paralleeli noore Bergiga „Koduõpetajas”, kes on nii halastamatult hea ja vooruslik, sest aadliseisus võimaldab tal seda olla. Noortel aadlikel, olid nad siis üliõpilased või sõdurid, oli oma õigusliku ja rahalise seisundi tõttu märkimisväärne käitumisvabadus. Mõlemas valdkonnas oli neil just seetõttu suur oht lasta end eksiteele viia.¹⁴ Seda näidates tõendab Lenz oma mõistvust noorte aadlike sotsiaalsete probleemide suhtes.

Sagedase aadli maamõisate ning mõisaümbruse elu kujutamise juurde baltisaksa kirjanduses kuulub ka aadli ja maapiirkonna pastorite vahelise suhte käsitlemine. Selle kohta leiab Lenzi teostest palju viiteid. Ilmselt pole see juhuslik, sest Lenzil oli silme ees oma maapastorit isa ja ta ise seisis valiku ees, kas asuda elatise teenimiseks pastoriametisse. Lõpuks loobus ta sellest, kuid kirjeldas oma utoopilisi ettekujutusi 1777. aastal ilmunud jutustuses „Maapastor” („Der Landprediger”, Damm 1987,

¹² Salanõunik ütleb oma majorist vennale: „Sa oled alati nii ohjeldamatu, igas mõttes – võtta omale selline tühiasi niimoodi südamesse!” (Lenz 2003: 49) 4. vaatuse 1. stseenis ütleb salanõunik majorile: „Käesolevaga kuulutan sulle koduaresti. Sinusuguste inimeste suhtes tuleb kasutada tõsiseid abinõusid, muidu muutub nende meelehärm ogaruseks.” (Lenz 2003: 63) Hullude „plaanide” kohta vt Damm 1987, I kd: 121.

¹³ Lenzi draamateoreetilise uuenduse kohta saatuse mõistest lähtuvalt vt Winter 1987: 57–86, eriti lk 62–63.

¹⁴ Ka salanõunik tunnistab „noorusliialdusi”, just nende eest karistatavat teda nüüd vanaduses murega poja pärast (Damm 1987, I kd: 82).

II kd: 413–463): õnnelik külapastor koos naise ja pojaga saavutab tänu põllumajanduslikule edule maamõisas jõukuse ja elab külaelanikega kogukondlikus üksmeeles, luues lausa kunsti- ja teaduskeskuse. Teosel on kindlasti sotsiaalutoopilised mõtted (Voit 1992: 578), mis levisid tollal tärpanud rahvahariduses üha enam ja mis teostusid osaliselt näiteks Gustav von Bergmanni (1749–1814) pastoraadis (vt Klöcker 2016). Kuid pühendumises inimestele ning keskendumises kunstile, teadusele ja „üldisele kasule” on see pigem aadlihäärberite ja õukonnakultuuri vastandpilt. Aadliuhkuse ja õukonnaetiketi teesklemine paljastub eriti pastor Mannheimi külas käigul pärushärra mõisasse, samal ajal kui pastor käitub väga oskuslikult, jäädes alati sõbralikuks ja olukorra peremeheks (Damm 1987, II kd: 431–436).

Aadli ja maapastori suhet jälgides on komöödias „Koduõpetaja” eriti oluline salanõuniku ja linna kirikuõpetaja, vana pastori Läufferi vaheline vaidlus (Damm 1987, I kd: 54–60, 2. vaatus, 1. stseen). Esiteks ilmneb siin kahe maad ja pärisorje omava institutsiooni – mõisa ja pastoraadi – sarnasus, ja Lenzide pere esindab just viimast. Sigrid Damm on selle oma Lenzide biograafias tabavalt kokku võtnud:

Liivimaa külapastor on olenemata sellest, kui vaesest keskkonnast ta pärines, ühiskondlikult ja sotsiaalselt maa-aadliga võrdne. Pastoraadi juurde kuuluvad lisaks pastoraadimajale ja aiale ka maa ja pärisorjad või teokohustusega talupojad. Maa on kirikuõpetajale maksuvaba, mis annab talle vaesema aadli ees isegi mõningaid rahalisi eeliseid. Liivimaa külapastor on seega keskmise suurusega, võlgadeta ja kooramata maavalduse omanik. Tema valdus on ühtlasi tema sissetulek, muid sissetulekuid tal pole, välja arvatud juhul, kui ta teenib raha kirjutamise või muu lisatöega. (Damm 1992: 9–10)¹⁵

Nagu maapiirkondade aadlikud, võisid ka Liivimaa maavaimulikud tihti viidata pikale esivanemate reale – pastorikoht jäi sageli pikaks ajaks ühe ja sama perekonna kätte, sest pojad õppisid samuti pastoriks ja tütreid abiellusid pastoritega (Ungern-Sternberg 2003: 179; Lenz 1997: 159–160).¹⁶ Vestlus „Koduõpetajas” on üks varasemaid ja tähtsamaid tõendeid selle kohta, et aadli ja maapastorite tihe seos on kirjanduses tähtis. XVIII sajandil muutus see tärkavas baltisaksa ilukirjanduses (draamas, jutustustes ja romaanides) levinud kujundiks ja konventsionaalseks elemendiks. Lenz paikneb oma „Koduõpetaja” dialoogiga selle arengu alguses, ehkki veel selgete

¹⁵ Vt ka Ungern-Sternberg 2003: 178–179, 690 jm. Selline tabav lühikirjeldus struktuurse sarnasuse kohta on teaduskirjanduses haruldane. Wilhelm Lenz (1997) osutab oma 1953. aastal esmakordselt ilmunud põhjalikus käsitluses balti literaadiseisuse kohta pigem literaatide ja aadliseisuse erinevustele, mis hoolimata mitmekülgetest kontaktidest eksisteerisid.

¹⁶ Sellised vaimulikest esivanemate dünastiad on Baltikumis sagedased ja neid saab jälgida perekonnalugudes, vt näiteks Bergmann 1896. Ralph Tuchtenhagen (2008: 227) märgib, et vaimulikond määratleti ka Vene ülemvõimu ajal seisusena, kinnitades nende rootsiaegseid privileege, „mis tagas neile aadlile sarnased õigused, sh maksuvabastuse. Sotsiaalselt olid nad aadliga võrdsed või isegi paremas seisus, sest ei pidanud oma poliitilise representatsiooni jaoks esinduskulusid kandma”. Samal ajal osutab ta Liivimaa aadli võimu kasvule Rootsia maareduktsiooni tühistamise tõttu Vene võimu poolt, nii et talupojad ja vaimulikud sattusid Liivimaa mõisates „uuesti otsesesse sõltuvusse aadlikest”, samas kui Eestimaal, kus Rootsi reduktsioonil oli palju väiksem mõju, püsisid vanad olud edasi (Tuchtenhagen 2008: 420).

märkidega mõõdukast valgustusest ja seisuslikest probleemidest. Selles väljendub varauusaegne humanistlik vaimuaadli diskursus, kui edumeelse meelegaadiga salanõunik nimetab (idealiseeritud) õpetlast inimeseks, „kes tunneb oma hinge aadellikust” ja eelistab seetõttu pigem surra kui loobuda oma põhimõtetest (Damm 1987, I kd: 50, 2. vaatus, 1. stseen).¹⁷ Ja see tähendab madalalpalgalist õpetajatööd täielikus sõltuvuses ja orjalikus kuuletumises. Stseeni huumor seisneb selles, et pärusaadel kiidab nüüd vaimuaadlit, samal ajal kui pastor literaadina esindab teatud mõttes aadliku positsiooni. Kaks meest ei jõua kokkuleppele, sest pastor rõhutab õpetlase isiklikku kasu aadli teenistuses pragmaatilisest seisukohast, st koduõpetajana. See on arusaadav, sest pikka aega olid just mõisnikud need, kes võtsid maapastoreid tööle ja tegid nendega, mida tahtsid. Patronaažisüsteem oli literaatide jaoks möödapääsmatu, kui sooviti paremat ametit saada. Aga patronaaž ja orjalik kuuletumine kuuluvad kokku. Selles mõttes ei vii vestlus kuhugi, sest mõlemal on õigus: salanõunik kurdab puuduste üle, samal ajal kui pastor rõhutab eelseid. On näha, et valgustusaegne murrang on küll arutusel ja algamas, kuid pole veel kuigi kaugele jõudnud. Neid kaht seisukohta ei ole võimalik ühendada.¹⁸

On oluline, et Lenz märkab ja kirjeldab siin aadli ja pastori omavahelist seotust. Lisaks sellele suhtele vastutasid mõlemad – kuigi seda näidendis ei käsitleta – maapiirkonna ülejäänud elanike eest: mõisnik materiaalselt ja otseselt, pastor nende hingeõnnistuse ja kristliku eluviisi eest. Vastastikune mõistmine ja teabe vahetamine oli alati vajalik, koostööst tõusis tulu.

„Koduõpetaja” tegevus toimub küll Ida-Preisimaal, mistõttu Lenz ei pidanud käsitlema ega saanud käsitleda aadli vastandust maapiirkondade mittede saksa elanikkonnale ega etnilis-keelelist mõõdet,¹⁹ ent näidendis kujutatud ühiskondlik struktuur on Liivimaaga võrreldav ning sündmustik põhineb ühel Liivimaa skandaalsel lool. Seega tuleb näidendit kindlasti mõista kui Liivimaa aadlile sihitud teost. Heinrich Bosse sõnul on Lenzil veel kaks teost, mis on suunatud Liivimaa aadlile. Esimeses neist, „Liguuria elaniku palve Liguuria aadlile” („Bittschrift eines Liguriers an den Adel von Ligurien”, 1776), mida Bosse on tutvustanud ja tabavalt lahti mõtestanud, käsitletakse aadli ja Liivimaa muutmist kultuursemaks tänu muusade saabumisele: Lenz soovib eelkõige aadlike laste harimist avalikes koolides, mitte koduõpetajate juures, ning aadli loobumist reisimisest ja nende ühiskondlikku tegevust kohapeal. See on reformidele üles kutsuv allegooriline kirjutis, mis õhutab aadlit tegutsema riigis patriootlikult ja valgustusajastu vaimus (Bosse 2018).²⁰ Ja teiseks, fragmentaarseks

¹⁷ Seose kohta vaimuaadliga vt Füssel 2013; Garber 1983, 1982.

¹⁸ Lenzi kaudselt pakutud lahendus seisneb selles, et aadlikud ei laseks oma lapsi enam ainult koduõpetajatel kasvatada ja harida, vaid saadaksid nad kooli ning tugevdaksid seeläbi oluliselt koolisüsteemi. Koduõpetuse ja kooliõpetuse konkurentsi kohta vt Bosse 2022: 54.

¹⁹ Lenz võis Ida-Preisimaa valida tegevuspaigaks sihilikult, et niimoodi loobuda vajadusest käsitleda etnilis-keelelist mõõdet ja vältida võimalikke pahandusi ühe liivimaise skandaali käsitlemisel. Sündmustiku teise ajastusse või teisele maale üleviimine oli siinses kirjanduses levinud juba hiljemalt XVII sajandil (Preisimaa kohta vt näiteks 1615–1616 loodud satiiri, Viiding, Daboliņš 2026: 276–281) ja ka XVIII sajandi rahvavalgustusliku kirjanduse kontekstis.

²⁰ Tekstis ei räägita kõrgharidusest ülikoolides, vaid vastandatakse avalikku kooliharidust koduõppele.

jäänud „Ühe noore aadliku L-i kirjad oma emale L-is“ („Briefe eines jungen L – von Adel an seine Mutter in L – aus ** in **“) 1770. aastatest: progressiivse meelelaadiga noor aadlik soovib selles kaotada Liivimaal pärisorjuse ja kujutab seda endale ette, kuid kardab samal ajal vastuseisu ega taha ka maal elada.²¹ Isegi kui teos on selgelt pooleli jäänud, näitab see, et Lenz tunnistas Liivimaa aadli tähtsust mitmes mõttes ja tahab, et see seisus oma kohustusi täidaks.

Kõige jõulisemalt avaldub Lenzi suhtumine aadlisse tema „Visandis mõningate põhimõtete kohta haridusest üldiselt, eriti aga aadli haridusest“ („Entwurf einiger Grundsätze für die Erziehung überhaupt, besonders aber für die Erziehung des Adels“) 1780. aastal (Damm 1987, II kd: 830–837). Täielikult aadli voorustele keskendunud, peaaegu panegüürlist kirjeldust võib mõista kui kandideerimisavaldust Peterburi kadetikorpusesse. Lenz kujutab ideaalse aadliku seisusliku kohustusena sõjaväeteenistust, mille õpilased peaksid omaks võtma. Ühiskondlikku ja õukondlikku poolt, mõisniku kohustusi ega ka „aadlikultuuri“ Lenz ei käsitle. Siiski soovitab ta aadlile lugemist:

Noor riigimees ja noor strateeg peavad mõlemad lugema, et näidete abil oma kujutlusvõimet ergutada, eriti kui suurte linnade rahuolukord ja meelelahutused neid närviliseks või ülbeks muudavad. Kuid neil peab olema keegi, kes koos nendega loeb, sest neil endal puudub eristusvõime, sest halvasti mõtestatud lektüür on juba põhjustanud kõige hävitavamaid tagajärgi [---]. (Damm 1987, II kd: 833)

Fantaasia võivad kergesti eksiteele viia, kui pidada kergekäeliselt ühiskonnale tervikuna kasulikuks miskit, mis lõppkokkuvõttes teenib vaid enda ambitsioone. Seetõttu tuleks õpetajaid julgustada esitama lugusid viisil, mis „saadab noori lugejaid eesmärgini ja innustab seda järgima“ (Damm 1987, II kd: 834). Selline seisukoht saab kuuluda üksnes aadlike õpetajast autorile, kes tahab oma teosega anda soovitusi iseendale. „Visandi“ väited on olulised mõistmaks Lenzi arusaama aadlist, kuid neid tuleb täiendada ja eritleda tema võimalikult paljude muude väljaütlemiste kontekstis.

Elulooline seos aadliga

Lenzi elu ja looming on tihedalt seotud: leidub tõendeid, et ta töötles oma näidendi-tes, jutustustes ja traktaatides mitmel viisil ümber enda kogemusi ja tegeles nendest lähtuvalt ka ühiskonna ja aadli probleemidega. Kuid millised olid tema enda kokkupuuted aadliseisusega?

Lenz ei olnud aadlik, ehkki ta oleks võinud selleks oma isa, Riia superintendendi Christian David Lenzi (1720–1798) ametikoha alusel töusta. Maapastorite aadeldamine ei olnud üldse võimatu, kui mõelda näiteks vendadele Bergmannidele,

²¹ Tekst on avaldatud väljaandes Damm 1987, II kd: 827–830.

kes 1787. aastal tõusid Rooma riigiaadli hulka.²² Liivimaa superintendentidest olid aadeldatud vähemalt Hermann Samson (1579–1643) ja Zacharias Klingius (1603–1671); Andreas Virginius (1596–1664) pärines Pommeri aadlist (vt Võsa 2025), Johann Fischerile (1636–1705) läänistati Liepa (sks Lindenhofi) mõis, Hermann Bruiningk (1675–1736) sai samuti aadlimõisa, nagu hiljem ka Karl Gottlob Sonntag (1765–1827). Seetõttu on peaaegu üllatav, et Lenzi isa ei tõstetud vaatamata kõrgeimale kiriklikule ametile aadliseisusesse. Ent tuleb arvestada, et vaimulikke aadeldati peamiselt Rootsi ajal ja Vene võimu ajal edutati teenistusaadlikke, nii et alates 1722. aastast said teenistusastmete tabeli alusel isegi riigi- ja linnaametnikest sekretärid aadlitiitli. Vene ajal vaimulikele aadlitiitlit üldjuhul ei antud.

Teadaolevalt oli Lenzil otsene side aadliga emapoolse vanaema Louise Marie von Rhadeni (Rohde) kaudu, kes pärines balti aadlist ja kes oli 1744. aastal abiellunud Liivimaa pastori Michael Ewald (Eobald) Neoknappiga (Wittkowski 1985: 226).²³ Jakobi ristsetel 17. jaanuaril 1751 kuulusid tema viie ristivanema hulka üsna kõrgest seisusest aadlikud:²⁴

- ülemsuperintendent Jakob Andreas Zimmermann (teda asendas esindajana Horlebusch);
- kolonelleitnant parun Otto Reinhold von Igelström, Selsau (läti Dzelzava) ja Kronenhofi (läti Kronamuiža) pärišhärä;
- rügemendi kirurg Gebhard Elert Horlebusch;
- assessoriproua Catharina von Tiesenhausen (lesk, sündinud von Berg auf Gravendahl);
- preili Helene von Berg, Erla (läti Ērgļi) maanõuniku tütar, esindaja preili Helene von Tiesenhausen, assessoriproua Catharina von Tiesenhauseni vanim tütar (Weinert 2003).

See silmapaistev seltskond oli tingitud isa ametist ja sotsiaalsest seisundist ning ilmestab maapastori ja aadli vahelist tavapärasest seost. Lenzide pere oli Igelströmi perega sõbralikes suhetes, nagu ilmneb ka Jakob Lenzi esimesest draamast „Haavatud peigmees” („Der verwundete Bräutigam”, 1766, esmatrükk 1845).²⁵

Teadaolevalt on näidendis kujutatud Jakobi ristivanema poja Reinhold Johann von Igelströmiga (1740–1799) päriselt toimunud sündmusi: ehkki ta sai oma teenri käe läbi raskelt haavata, suutis ta pärast kiiret paranemist siiski oma pruudiga abielluda.

²² 1787. aastal tõsteti vennad Balthasar, Liborius ja Gustav Bergmann Rooma (s.o Saksamaa) riigiaadlikeks ja nad said mõisaid osta. Gustav Bergmann (1749–1814) oli tihedates sidemetes Jakob Lenzi isa Christian David Lenziga. Vt Klöker 2016: 139–140.

²³ Neoknapp oli alates 1726. aastast pastor Vastseliinas (vt Ottow, Lenz 1977, nr 1276). Abielu peeti seisuslikult ebavõrdseks (*Mesalliance*) ning Lenz töötles selle ainese komöödiaks „Koduõpetaja”, vt Damm 1992: 10.

²⁴ Ristivanemate eri nimekujude kohta vt Blei 1913: 395. Selle järgi on nimed esitanud ka Damm 1992: 7–8, kusjuures Zimmermanni on seal ekslikult nimetatud üksnes „pastoriks”.

²⁵ Vrd Blum 1845; uusväljaanne Damm 1987, II kd: 7–39, 705–708; Müller 1993; Bosse 1997: 80–87; Freytag 2017: 51–55.

Kirjanduslike karakterite eeskujuks olnud aadlinoorukid Pöltsamaa kreisist²⁶ olid noorele luuletajale tuttavad ja on teoses kergesti äratuntavad. Jakob viibis ilmselt ka Igelströmi ja Helene von Lauw' pulmas 1766. aastal Pöltsamaa lossis. Ilmselt etendus sellel peol ka tema näidend või kanti ette vähemalt tema luuletus.²⁷ Üliõpilasena ja seejärel noorte parunite Friedrich Georgi (1751–1800) ja Ernst Nikolaus von Kleisti (1752–1787) saatjana sõlmis Jakob tihedaid, seisusepiiridest hoolimata ilmselt sõbralikke suhteid paljude aadlikega, kuid jäi oma seisuse ja rahaliste raskuste tõttu alati neist sõltuvaks ja seega alluvaks. Aadlikest sõjaväelaste saatjana osales ta vahetult nende igapäevaelus ning õppis aadlit sellestki küljest lähedalt tundma. Ta ei saanud neilt palka ja pidi kindlasti kannatama mõningaid alandusi, kuid tal oli oma elatis ja tal oli sellest kasu, kuna sai niimoodi juurdepääsu Strasbourgi ringkondadele. Oma kriitilist suhtumist parunite autusse käitumisse väljendas ta näidendis „Soldatid“.

Kontakt aadlikega mängis Lenzi elus ka edaspidi olulist rolli, mis ilmneb näiteks tema kirjavahetusest. Ainuüksi Sigrid Dammi väljaande järgi leidub Lenzi korrespondentsi hulgas 34 kirja aadlikelt ja aadlikele: Sophie von La Roche (snd Gutermann, 1731–1807) (9 kirja), krahv Friedrich Leopold zu Stolberg (1750–1819) (2), Heinrich Julius von Lindau (1754–1776) (5), Henriette von Waldner-Freundstein (abielus von Oberkirch, 1754–1803) (3), Charlotte Albertine Ernestine von Stein (snd von Schardt, 1742–1827) (5), Saksi-Weimari-Eisenachi hertsoginna Anna Amalia (snd von Braunschweig-Wolfenbüttel, 1739–1807) (2), Luise von Göchhausen (1747–1807) (1), Saksi-Weimari-Eisenachi hertsog Karl August (1758–1828) (1), Karl Ulysses von Salis-Marschlins (1728–1800) (1), paruness von Vietinghoff (1), Julie von Albedyll (1), krahv Friedrich von Anhalt (1732–1794) (2), parun Otto Wilhelm von Stiernhielm (1755–1829) (1).²⁸

Loomulikult erineb kirjavahetus adressaaditi vormilt, sisult ja kestuselt vägagi ning aadlikest adressaadid on erineva staatusega. Ent ehkki kirjavahetus vajab üksikasjalikumat analüüsi, näitab ainuüksi adressaatide loetelugi, et Lenzil olid aadlikega laiaulatuslikud suhted. Mõne adressaadi puhul ei tundu aadliseisus mingit rolli mängivat, sest suhe põhines täiesti kirjanduslikel huvidel, samas kui teiste puhul oli taotletud või saadud soosing seotud just positsiooni ja seisusega. Aadel ja literaadid

²⁶ Lenzi näidendis kujutatud isikute ja nende omavaheliste suhete iseloomustust ning nende kirjanduslikustamist on käsitlenud Werner H. Preuß (1994). Vt ka Heinrich Bosse (2023) põhjalikku analüüsi Lenzi perekonna suhtlusvõrgustiku kohta Tartus ja selle ümbruses ning maa-aadli olulisusest selles võrgustikus.

²⁷ Näidendi ajaloolise tausta ja biograafiliste asjaolude kohta esineb ikka ja jälle eri arvamusi, sest varaseimad märkused selle kohta olid Karl Ludwig Blumil (1845) tehtud allikaviideteta ning küsimuses, kuidas Lenz tegelikku lugu muutis, lahknevad ka teose tõlgendajate arvamused. Sellest tuleneb omakorda ebakindlus, kas näidend tõepoolest pulmapidustustel ette kanti, nagu Blum väitis (vrd Preuß 1997). Juriidilisi ja konsistooriumi akte selle juhtumi ning Igelströmi perekonna kohta ei ole minu teada seni võrreldud.

²⁸ Need moodustavad selles 322 kirjaga enam-vähem täielikus väljaandes umbes kümme protsenti. Vanem väljaanne (Freye, Stammeler 1918, kordustrükk: Bern 1969) sisaldab 360 kirja. Täielikku ja ajakohast ülevaadet kirjavahetusest ja korrespondentidest ei ole. Kokku loetleb Franz Blei oma 1913. aasta väljaandes 542 kirja, mis on seotud Lenziga või tema kohta (Blei 1913: 395–411). Jacob Michael Reinhold Lenz Archiv Heidelberg ei too kirjavahetust internetiversioonis kahjuks eraldi kategooriana välja (vt <https://jacoblens.de>). Ka Anne D. Peiteri (2017: 243) järgi on Lenzi retseptiooni uurimisel tema kirju kaua eiratud.

käisid läbi sel viisil, kusjuures üleminek funktsionaalselt suhtelt seisuslike piiride raames (näiteks koduõpetajana või muu teenistujana, ka patrooniks olemise mõttes) valgustatud ja sõbralikule isiklikule suhtele võis olla sujuv. Valgustusaegne ühiskond tõi mõlemad kokku nii kirjandusavalikkuses kui ka seltskonnaelu sündmustel (vrd Dülmen 1986).

Lenzi kirjavahetus on ühtlasi rikkalik allikas, mis dokumenteerib otseseid isiklike kontakte aadlikega ja Lenzi (võimalik, et varjatud) hinnanguid ja arvamusi. Näiteks kirjutab ta 6. jaanuaril 1780 isale: „Tulin just krahv Manteuffeli juurest, kus me koos tema Tartus elava venna, tema naise ja lastega lõunatasime.” Seepeale räägitakse kohe muudest asjadest ja alles lõputervituses naaseb Lenz aadlike juurde: „Ka krahv Manteuffel tervitab koos oma suurepärase abikaasaga” (Damm 1987, III kd: 581–582). Pidusöögiseltskond selle pere juures on jäädvustatud ka Lenzi kirjas 1780. aasta novembris (Damm 1987, III kd: 624). Sellal oli Lenzil kõnealuse krahvi ja tema perekonnaga ilmselt tihedam side; külaskäik lõunasöögile oli tavalise seltskonnaelu osa.

Nagu näha, saab aadlikest korrespondentide funktsiooni hinnata alles siis, kui iga aadlikust kontaktisikut on analüüsitud kõigi kogutud tõendite alusel ühekaupa. Samasugust analüüsi vajab kogu Lenzi kirjavahetus, et saada ülevaade Lenzi suhtest aadliga nii kirjade hulga kui ka erinevate teemade esinemuse osas.

Teadaolevalt hõlmasid Lenzi otsesed isiklikud kokkupuuted ka pikemaid viibimisi aadlike juures, kes palkasid Lenzi koduõpetajaks. Näiteks oli ta 1780. aasta sügisel paar nädalat Ahja mõisas (sks Aya) kammerjunker Heinrich von Lipharti juures. Samuti oli Lenz armunud aadlipreili Julie von Albedylli ja Henriette von Waldnerisse ning juba abielus olevasse Charlotte von Steini. Lenzi masendas see, et tal ei õnnestunud ühegagi neist aadlipreilidest ega nende tuttavatest abielluda – just siin olid takistuseks ilmselt ikka veel kehtivad seisuste piirid.²⁹ Lenzi jaoks oli seisuste vahe ebaoluline – seda arusaama toetasid ka valgustatud ringkonnad ning aadli ja literaatide seltskonnakultuur. Siiski ei tohi unustada, et silmapaistvad kirjanikud, kellega Lenz suhtles, olid enamjaolt kõrgetel ja väga kõrgetel ametikohtadel, mõni ka aadlik. Ilma ametikohata Lenz polnud aga mitte keegi. Ebakindel kirjanikuelu ei olnud piisav, et aadlikega kas või osaliseltki võrdseks saada. Selles mõttes nurjusid Lenzi kui mitteaadliku kavatsused mitte niivõrd seisusebarjääri tõttu, kuivõrd pigem tema võimetuse tõttu kohanduda ühegi ametikoha piirangutega, et saavutada vajalik hea maine ja rahaline jõukus, mis olid vajalikud aadeldamise poole püüdlevatele literaatidele.³⁰

Liivimaa ja Saksamaa aadlit eristas oluliselt see, et Liivimaal puudus peaaegu täiesti õukonnakultuur, seevastu Saksamaal oli paljudel vürstidel oma õukondlik kultuur, ehkki nende kirjanduslik aktiivsus erines märgatavalt. Lenz suhtles nii

²⁹ Vrd teosega „Metsavend: lisandus Wertheri kannatustele” („Der Waldbruder / ein Pendant zu Werthers Leiden”, Damm 1987, II kd: 380–412), milles noor peategelane Herz armub krahvinna Stellasse, kuid sotsiaalse distantsi tõttu julgeb ta ainult tema pildist unistada.

³⁰ Lenzi vendadel Johann Christianil (1752–1831) ja Carl Heinrich Gottlob (von) Lenzil (1757–1836) õnnestus 1793. aastal juristidena riigiteenistuses tõusta Vene teenistusaadli hulka (Bosse 2017: 2–3).

siin kui ka seal kirjandusest huvitatud ja kirjandusele avatud inimestega. Weimaris koges ta õukonda ja selle aadlikultuuri nii literaatidele positiivses kui ka negatiivses mõttes: kõik sõltus täiesti mainest ja teenetest ning valmisolekust alluda etiketile ja vürstlikele nõudmistele. Väljaspool kodumaad oli Lenz tuntud luuletaja, kes väärilis toetust ja oli seltskonnas oodatud, sest ta oli „kuulus Lenz”. Liivimaal jäi see pigem tagaplaanile. Seal oli ta alati ülemsuperintendendi poeg, austatud Lenzide perekonna liige, kellega hoiti seltskondlikke suhteid. Siin oli palju raskem oma kirjanduslikke ambitsioone ja teeneid esitleda, eriti kuna tema perekond neid pidevalt alavääristas.

Lenz on niisiis kuulus näide sellest, et Liivimaa ei olnud sel ajal ilmselgelt koht, kus saanuks end poeedina teostada, edukalt elada ja töötada. Piirangud ja intellektuaalne kitsikus olid liiga suured. Just väike, veel ilma ülikoolita Tartu linn oli talle määrava tähtsusega. Tallinnas ei olnud olukord ilmselt teistsugune. Palju suuremas Riias olid tingimused tõendatult paremad. Aga seal oli Herder, kes jõudis põhimõtteliselt samale järeldusele Liivimaa kohta kui Lenz: siin luuletaja ja kirjanikuna elamine ei olnud ehk täiesti võimatu, aga siinse kodanliku haritlaselu kontekstis lõppkokkuvõttes siiski liiga piirav ambitsioonikate vaimude jaoks. Nagu teada, ei suutnud Lenz kohaneda õpetlasametiga kaasas käivate piirangutega. Teised suutsid seda teha ja teostada end literaatidena – mõelgem näiteks Friedrich Konrad Gadebuschile, August Wilhelm Hupelile või Gustav von Bergmannile. Aga kas neid saab Lenziga võrrelda? Lenz oli luuletaja, kes määratles mõtlemise ja kirjandusloome vabadust eksistentsiaalselt. Teised eelnimetatud olid vaid haritud kirjamehed, kes arvestasid tegelikkusega ja olid tänu literaadi ametikohale rahaliselt ning sotsiaalselt kindlustatud. Lenzi nõudmised ulatusid aga kaugemale, sest ta tahtis olla või pidi oma loominguga olema sõltumatu ühiskonnast ja ametikoha piirangutest.

Ent just Liivimaa aadlikud olid need, kes nautisid suurimat vabadust, vähemalt juriidiliselt ja rahaliselt. Ja nii pakkuski Liivimaa kirjanduslugu järgneval ajal mõningaid näiteid just aadlisoost kirjanikest, kes eirasid väidetavaid piiranguid ja konventsioone. Lenz oli oma päritolu tõttu mainekast literaatide perest ja saanud tänu õpingutele juurdepääsu aadlile ning valgustajate seltskonnale. Tema avaldatud kirjutiste ja isikliku tegevuse tõttu võeti ta nendes ringkondades vastu ja teda hinnati. Kuid oma käitumisega, mida üha enam mõjutas halvenev vaimne tervis, ületas ta pidevalt piire, kaotas sümpaatiat ja usalduse, mida talle oli osutatud. Asjaolu, et paljud aadlikud toetasid teda sellest hoolimata pikka aega, tuleb näha kui tõendit põhimõtteliselt püsivast lugupidamisest. Oma roll oli ka sotsiaalsel vastutusel haige ees, mitte viimases järjekorras aadlike suhete tõttu Lenzide perekonna ja isaga.

Kokkuvõtteks

Lenzi teostes ja elus oleks veel palju avastada ja uurida, et valgustada täpsemalt aadli käsitlemist ja tähtsust kõigis selle tahkudes. Esialgse kokkuvõttega siin tehtud katsest läheneda sellele laiale valdkonnale võib öelda järgmist: Jakob Lenz oli oma elus ja tegevuses tihedalt seotud nii Liivimaa kui ka Saksa aadlikega. Tema aadlikust

vanaema, maaomanikest aadlikega suhtlev isa ja tema enda tegevus viisid ta kokku paljude tollaste aadlikega, võimaldades väga erineva intensiivsusega suhteid. Isiklikud suhted põhinesid eelkõige ühistel valgustusajastu ideaalidel ja ideedel, eriti ühistel kirjanduslikel huvidel. Lenz suhtus aadlisse küll kriitiliselt, kuid heatahtlikult. Ta ei olnud põhimõtteliselt vastu seisuslikule ühiskonnakorrale ega aadlile, kuid vaatas ilmselt seisuslike piiride taha, keskendudes rohkem inimesele kui indiviidile ja tema arenguvõimalustele, mille andsid suures osas ette ühiskond ja mida mõjutasid teised inimesed. Tema huvi keskendus eelkõige ühiskonna ülemkihtidele, kuhu kuulusid aadel, õpetlased-kirjanikud ja kõrgema klassi kodanikud, kes Liivimaal olid peamiselt saksa, aga ka vene keele ja kultuuri mõju all. Ta pööras pilgu inimlikult ühendavale ja pidas end selles kontekstis aadlikega võrdseks, kuid tal ei läinud tegelikes oludes seetõttu korda oma isiklikku elukorraldust edendada ega valgustusajastu ideaale realiseerida. Ta nägi karmistunud pärisorjusest tulenevaid probleeme ja töötas välja lahendused, mis põhinesid inimlikul mõistmisel – ka aadlike puhul, kellest osa oli valgustatusest kaugel ja püüdis pigem kaitsta oma seisuse sotsiaalset eraldatust ja võimu.

Oma kirjutistes ja näidendites kujutas Lenz seda lõhet progressiivse valgustusajastu ja konservatiivse reaktsioonilise aadli vahel suhteliselt tagasihoidlikult, kujutades aadlikke mitte ühekülgsest ja skemaatilise, vaid mitmekülgsest, nii heade kui ka halbade omadustega. Tema teostest tuntud aadlike ja literaatide rohke esindatus, eriti mõisnike ja maapastorite koostöö, mida Lenz oma kogemusest hästi tundis, sai hiljem Liivimaa lugude ja romaanide tüüposaks. Ta oli üks esimesi, kes andis sellele kirjanduslikule pildile XVIII sajandi keskpaigast alates Liivimaal uuesti kujunevas saksa kirjanduses otsustava kontuuri. Seega võib Lenzi pidada aktiivseks teerajajaks Liivimaa kirjandusloos kaldumisel „aadlimaastiku” poole, eriti kuna tema teosed levisid juba tema eluajal suhteliselt laialdaselt ja said positiivse vastuvõtu Saksa maalgi.

Saksa keelest tõlkinud
AIRA VÕSA ja KRISTI VIIDING

Artikkel on täiendustega tõlge saksakeelsest publikatsioonist „Jakob Lenz, der Adel und die literarische baltische Adelslandschaft“, mis ilmus 2023. aastal Nikola Rosbachi, Ariane Martini ja Georg-Michael Schulzi toimetatud kogumiku Lenz-Jahrbuch. Literatur – Kultur – Medien, 29. köites „Themenband: Lenz und Livland. Teil I“ (koost Liina Lukas, Hannover: Wehrhahn, lk 96–113). Artikli valmimist on toetanud Eesti Teadusagentuur projekti PRG1926 „Kokkupuuted, üleminek, muutus: *nobilitas haereditaria ac litteraria* varauusaegse kirjanduse väljakujunemisel Poola ja Rootsi Liivimaal” raames. Autor ja tõlkijad tänavad retsensenti kõigi täiendustepanekute ja täpsustuste eest.

VEEBIVARA

Jacob Michael Reinhold Lenz Archiv Heidelberg. <https://jacoblens.de>

KIRJANDUS

- Bartlett, Roger 2003.** Johann Georg Eisen als Kritiker der livländischen Verhältnisse. – Kulturgeschichte der baltischen Länder in der Frühen Neuzeit. Mit einem Ausblick in die Moderne. (Frühe Neuzeit 87.) Koost Klaus Garber, Martin Klöker. Tübingen: Niemeyer, lk 409–419. <https://doi.org/10.1515/9783110950816.409>
- Bauer, Gerhard 2017.** Genie. – J.M.R.-Lenz-Handbuch. Koost Julia Freytag, Inge Stephan, Hans-Gerd Winter. Berlin–Boston: De Gruyter, lk 428–434. <https://doi.org/10.1515/9783110237610-026>
- Bergmann, Ernst 1896.** Von unseren Vorfahren. Eine Familien-Chronik. I osa. Berlin: L. Schumacher.
- Blei, Franz (koost) 1913.** Jakob Michael Reinhold Lenz. Gesammelte Schriften. V kd. Schriften in Prosa. München–Leipzig: Müller.
- Blum, Karl Ludwig (koost) 1845.** Jakob Michael Reinhold Lenz, Der verwundete Bräutigam. Im Manuscript aufgefunden und herausgegeben von Karl Ludwig Blum. Berlin: Duncker und Humblot.
- Bosse, Heinrich 1997.** Lenz' livländische Dramen. – Literatur und Regionalität. (Studien zur neueren Literatur 4.) Koost Anselm Maler. Frankfurt am Main: Lang, lk 75–100.
- Bosse, Heinrich 2017.** Leben. – J.M.R.-Lenz-Handbuch. Koost Julia Freytag, Inge Stephan, Hans-Gerd Winter. Berlin–Boston: De Gruyter, lk 1–34. <https://doi.org/10.1515/9783110237610-004>
- Bosse, Heinrich 2018.** Jakob Michael Reinhold Lenz: Bittschrift eines Liguriers an den Adel von Ligurien. Text und Kommentar. – Politische Dimensionen der deutschbaltischen literarischen Kultur. (Schriften der Baltischen Historischen Kommission 22.) Koost Liina Lukas, Michael Schwidtal, Jaan Undusk. Münster: LIT Verlag, lk 337–356.
- Bosse, Heinrich 2022.** Ständische Bildung in den russischen Ostseeprovinzen im 18. Jahrhundert. – Baltische Bildungsgeschichte(n). (Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa 78.) Koost Silke Pasewalck, Rūta Eidukevičienė, Antje Johanning-Ražienė, Martin Klöker. Berlin–Boston: De Gruyter Oldenbourg, lk 35–58. <https://doi.org/10.1515/9783110987133-003>
- Bosse, Heinrich 2023.** Das pastoral-soziale Netz in Dorpat (Tartu). – Lenz-Jahrbuch. Literatur – Kultur – Medien, kd 29, lk 47–69.
- Damm, Sigrid (koost) 1987.** Jakob Michael Reinhold Lenz, Werke und Briefe in drei Bänden. I–III kd. Leipzig: Insel-Verlag.
- Damm, Sigrid 1992.** Vögel, die verkünden Land. Das Leben des Jakob Michael Reinhold Lenz. (Insel Taschenbuch.) Frankfurt am Main: Insel-Verlag.
- Demuth, Volker 1994.** Realität als Geschichte. Biographie, Historie und Dichtung bei J.M.R. Lenz. (Epistemata. Reihe Literaturwissenschaft 123.) Würzburg: Königshausen und Neumann.
- Dülmen, Richard van 1986.** Die Gesellschaft der Aufklärer. Zur bürgerlichen Emanzipation und aufklärerischen Kultur in Deutschland. Frankfurt am Main: Fischer-Taschenbuch-Verlag.
- Freye, Karl; Stammer, Wolfgang 1918.** Briefe von und an J.M.R. Lenz. 2 kd. Leipzig: Wolff.

- Freytag, Julia 2017.** Dramen und Dramenfragmente. – J.M.R.-Lenz-Handbuch. Koost J. Freytag, Inge Stephan, Hans-Gerd Winter. Berlin–Boston: De Gruyter, lk 47–128.
<https://doi.org/10.1515/9783110237610-006>
- Freytag, Julia; Stephan, Inge; Winter, Hans-Gerd (koost) 2017.** J.M.R.-Lenz-Handbuch. Berlin–Boston: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110237610>
- Füssel, Marian 2013.** A struggle for nobility. 'Nobilitas literaria' as academic self-fashioning in early modern Germany. – Scholarly Self-Fashioning and Community in the Early Modern University. Koost Richard Kirwan. London: Routledge, lk 103–120.
<https://doi.org/10.4324/9781315607719>
- Garber, Klaus 1982.** Zur Statuskonkurrenz von Adel und gelehrtem Bürgertum im theoretischen Schrifttum des 17. Jahrhunderts. Veit Ludwig von Seckendorffs „Teutscher Fürstenstaat“ und die deutsche „Barockliteratur“. – Daphnis. Zeitschrift für Deutsche Literatur und Kultur der Frühen Neuzeit, kd 11, nr 1–2, lk 115–143.
<https://doi.org/10.1163/18796583-90000147>
- Garber, Klaus 1983.** Gelehrtenadel und feudalabsolutistischer Staat. Zehn Thesen zur Sozial- und Mentalitätsgeschichte der „Intelligenz“ in der Frühen Neuzeit. – Kultur zwischen Bürgertum und Volk. (Argument Sonderband 103.) Koost Jutta Held. Berlin: Argument-Verlag, lk 31–43.
- Garleff, Michael 1991.** Verlorene Welt und geistiges Erbe. Geschichtsdeutung deutsch-baltischer Schriftsteller. Siegfried von Vegesack und Gertrud von den Brincken. – Unerkannt und (un)bekannt. Deutsche Literatur in Mittel- und Osteuropa. (Edition Orpheus 5.) Koost Carola L. Gottzmann. Tübingen: Francke, lk 299–322.
- Garleff, Michael 2010.** Historische und sozialgeschichtliche Voraussetzungen für die literarische Kultur des Baltikums vor 1900. – Deutschsprachige Literatur im Baltikum und in Sankt Petersburg. (Literarische Landschaften 11.) Toim Carola L. Gottzmann. Berlin: Duncker und Humblot, lk 27–50.
- Guthke, Karl S. 1984.** Nachwort. – Jakob Michael Reinhold Lenz, Der Hofmeister oder Vorteile der Privaterziehung. Eine Komödie. Stuttgart: Reclam, lk 87–92.
- Hartmann, Stefan 1973.** Reval im Nordischen Krieg. (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 1.) Bonn–Bad Godesberg: Verlag Wissenschaftliches Archiv.
- Kagel, Martin 2017.** Militär. – J.M.R.-Lenz-Handbuch. Koost Julia Freytag, Inge Stephan, Hans-Gerd Winter. Berlin–Boston: De Gruyter, lk 416–425.
<https://doi.org/10.1515/9783110237610-025>
- Klöker, Martin 2016.** Bergmann, Gustav von: Pastor, Schriftsteller, Volksaufklärer. – Ostdeutsche Gedenktage 2014. Persönlichkeiten und Historische Ereignisse. Koost Ernst Gierlich. Bonn: [s. n.], lk 138–143.
<https://kulturstiftung.org/biographien/bergmann-gustav-von>
- Lenz, Jacob Michael Reinhold 2003.** J.M.R.L. (Liivimaa klassika.) Toim Vahur Aabrams, tlk V. Aabrams, Ain Kaalep, Vilja Kiisler, Nele Lopp, Liina Lukas, Liina Sumberg, Mari Tärvas, Ida Tuul, Urmas Tõnisson, Jaan Undusk. Tallinn: Huma.
- Lenz, Wilhelm 1997.** Die Literaten. – Sozialgeschichte der baltischen Deutschen. Koost Wilfried Schlau. Köln: Mare Balticum, lk 139–184.
- Lukas, Liina 2006.** Baltisaksa kirjandusväli 1890–1918. (Collegium litterarum 20.) Tartu–Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, Tartu Ülikooli kirjanduse ja rahvaluule osakond.

- Lukas, Liina 2021.** Medien der literarischen Kommunikation im Baltikum um 1800. – Medien der Aufklärung – Aufklärung der Medien. Die baltische Aufklärung im europäischen Kontext. (Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa 86.) Koost L. Lukas, Silke Pasewalck, Vinzenz Hoppe, Kaspar Renner. Berlin–Boston: De Gruyter Oldenbourg, lk 129–153.
<https://doi.org/10.1515/9783110774399-008>
- Müller, Maria E. 1993.** „Der verwundete Bräutigam“. Bemerkungen zu einem Jugenddrama von Jakob Michael Reinhold Lenz. – Lenz-Jahrbuch. Sturm-und-Drang-Studien, kd 3, lk 7–33.
- Ottow, Martin; Lenz, Wilhelm (koost) 1977.** Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918. Köln–Wien: Böhlau.
- Peiter, Anne D. 2017.** Briefe. – J.M.R.-Lenz-Handbuch. Koost Julia Freytag, Inge Stephan, Hans-Gerd Winter. Berlin–Boston: De Gruyter, lk 242–257.
<https://doi.org/10.1515/9783110237610-010>
- Preuß, Werner H. 1994.** Der Oberpahlener Kreis. Bausteine zur Biographie des jungen Lenz. – Lenz-Jahrbuch. Sturm-und-Drang-Studien, kd 4, lk 69–80.
- Preuß, Werner H. 1997.** Aus den Memoiren des „Verwundeten Bräutigams“ Reinhold Johann von Igelström (1740–1799). – Lenz-Jahrbuch. Sturm-und-Drang-Studien, kd 7, lk 89–100.
- Rauch, Georg von 1969.** Die Universität Dorpat und das Eindringen der frühen Aufklärung in Livland 1690–1710. [Reprograafileline uustrükk 1943. aastal Essenis ilmunud väljaandest.] Hildesheim–New York: G. Olms.
- Schulz, Georg-Michael 2017.** Gesellschaftskritik. – J.M.R.-Lenz-Handbuch. Koost Julia Freytag, Inge Stephan, Hans-Gerd Winter. Berlin–Boston: De Gruyter, lk 333–341.
<https://doi.org/10.1515/9783110237610-017>
- Skersil, Gabriele 1944.** Adel und Bürgertum bei Lessing und Lenz. Diss. phil., Universität Wien.
- Tuchtenhagen, Ralph 2008.** Zentralstaat und Provinz im frühneuzeitlichen Nordosteuropa. (Veröffentlichungen des Nordost-Instituts 5.) Wiesbaden: Harrassowitz.
- Ungern-Sternberg, Armin von 2003.** „Erzählregionen“. Überlegungen zu literarischen Räumen mit Blick auf die deutsche Literatur des Baltikums, das Baltikum und die deutsche Literatur. Bielefeld: Aisthesis-Verlag.
- Viiding, Kristi; Dāboliņš, Viktors 2026.** Liivi- ja Kuramaa aadlike kirjanduslik enesekuvand XVII sajandi pilkeluules. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 275–291.
<https://doi.org/10.54013/kk820a1>
- Voit, Friedrich 1992.** Nachwort. – Jakob Michael Reinhold Lenz, Werke. (Universal-Bibliothek 8755.) Koost Fr. Voit. Stuttgart: Reclam, lk 559–604.
- Vösa, Aira 2025.** *Ehre verlohren, alles verlohren.* *Academia Gustaviana* professor Andreas Virginius oma aadliau kaitsmas. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 1, lk 9–27.
- Weinert, Gesa 2003.** „... und ich, ich sey Jacob.“ Der Taufeintrag von J.M.R. Lenz im Kirchenbuch von Seßwegen. – Lenz-Jahrbuch. Sturm-und-Drang-Studien, kd 8/9 (1998/99), lk 83–97.
- Winter, Hans-Gerd 1987.** J. M. R. Lenz. (Sammlung Metzler 233.) Stuttgart: Metzler.

Winter, Hans-Gerd 2017. Lenz in der Wissenschaft. – J.M.R.-Lenz-Handbuch. Koost Julia Freytag, Inge Stephan, H.-G. Winter. Berlin–Boston: De Gruyter, lk 479–523.
<https://doi.org/10.1515/9783110237610-031>

Wittkowski, Wolfgang 1985. Lenz, Jakob. – Neue Deutsche Biographie. 14. kd. Laverrenz – Locher-Freuler. Toim Fritz Wagner, Hans Körner, Hans Jaeger, Franz Menges, Friedrich Nemeč, Christoph Schwingenstein, Heinz Walter. Berlin: Duncker und Humblot, lk 226–231.

Martin Klöker (sünd 1966), PhD, Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjandus-instituudi juhtivteadur (Kohtu 6/1, 10130 Tallinn), martin@instlit.ee

Jakob Lenz, the nobility, and the Baltic literary landscape of nobility

Keywords: noble literature, early modern period, Livonia, Enlightenment

The nobility has played a central role in Baltic literature since the 18th century, and even more so in the 19th and 20th centuries. On the one hand, there is a disproportionately high number of aristocratic authors – especially women. On the other hand, the nobility is portrayed in literature in a wide variety of ways: as individuals and social groups, as landowners and rulers of peasants, and as enlightened or unenlightened. This article explores how Jakob Lenz (1751–1792) and his works contribute to this tradition. His works clearly demonstrate a broader literary and critical interest in the nobility and its social world, as evidenced, for example, by the character of the Hofmeister, through whom, according to Guthke, Lenz depicts the aristocratic milieu as “almost caricatured to the point of the bizarre”. However, the question arises as to how such literary portrayal relates to Lenz’s own life and, more specifically, to his personal experiences in Livonia.

Martin Klöker (b. 1966), PhD, Under and Tuglas Literary Institute of the Estonian Academy of Sciences, Leading Research Fellow (Kohtu 6/1, 10130 Tallinn), martin@instlit.ee